

Роман Козьяков,

начальник Бориспільського

МВ ГУМВС України в Київській області

УДК 343.123.1

Історіографія розвитку наукової думки щодо розшуку безвісно відсутніх осіб (середина XIX – початок XX ст.)

Правове регулювання суспільних відносин, що виникають внаслідок безвісної відсутності особи; питання, пов'язані із розслідуванням фактів раптового зникнення громадян, здійсненням їхнього розшуку і встановленням місцезнаходження неодноразово ставали предметом дослідження дореволюційних правників, представників радянської юридичної науки та сучасних учених. Унаслідок цього створено сегмент наукових юридичних знань, який у віддаленій історичній ретроспективі охоплює значну кількість опублікованих праць з питань розшукової діяльності: монографій, наукових статей, коментарів і роз'яснень законодавства, навчальної літератури тощо. Однак ці інформаційні ресурси усе ще не тільки недостатньо досліджені, але й практично не систематизовані.

Указана обставина значно ускладнює пошук і використання необхідної наукової інформації для повноцінного та якісного дослідження історичних аспектів розшуку безвісно відсутніх осіб. Тому оглядові

наукової літератури та інших інформаційних джерел за обраною темою має передувати систематизація цих теоретичних матеріалів відповідно до мети та завдань дослідницької програми.

Загальним питанням теорії та практики розкриття і розслідування злочинів присвячені праці вітчизняних і зарубіжних учених: Ю. П. Алєніна, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, О. М. Джужі, А. Я. Дубинського, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, О. В. Капліної, Н. С. Карпова, Є. Д. Лук'янчикова, М. М. Михеєнка, Д. Й. Никифорчука, М. А. Погорецького, С. М. Стахівського, О. Ю. Татарова, В. В. Тіщенко, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, П. В. Цимбала, С. С. Чернявського, В. Ю. Шепітька, М. Є. Шумила тощо. Безсумнівно, зазначені вчені привнесли чимало нового в теорію кримінального процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності з питань розкриття і розслідування злочинів, створивши загальне наукове підґрунтя для подальших досліджень про-

блем досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Безпосередньо окремі проблеми організації та проведення розшуку безвісно зниклих осіб досліджувались П. Є. Букейхановим [1], О. П. Дубягіною, Ю. П. Дубягіним [2], А. В. Іщенком, І. П. Красюком [3], В. П. Цильвиком [4], А. С. Шевченком [3] та іншими вченими. Проте у своїх дослідженнях вони не ставили за мету визначення закономірностей правового регулювання та основних етапів розвитку наукової думки щодо розшуку безвісно відсутніх осіб.

Метою статті (завданням) є висвітлення основних етапів розвитку наукової думки щодо розшуку безвісно відсутніх осіб в період з середини XIX до початку XX століття.

Досліджуючи обраний предмет, передусім необхідно виходити з тієї методологічної передумови, що весь масив наукових інформаційних джерел, утворених у період з середини XIX до початку XX ст., який стосується вказаної проблематики, може бути класифікований шляхом формально-логічного поділу на основні групи за формальним, змістовним та історичним критеріями [5].

На нашу думку, запропонований розподіл сукупності нормативних і літературних джерел на вказані групи як систематизовані об'єкти дослідження, утворює історико-правову базу для їхнього вивчення і критичного аналізу. Вказаний підхід надає можливість охарактеризувати кожний із них, розкрити гносеологічну сутність і змістовні властивості на відповідному рівні наукового пізнання. Також систематизація наукових джерел, сприяючи більш глибокому пізнанню об'єкта та предмета дослідження, дає змогу прогнозувати шляхи подальшого розвитку й удосконалення системи розслідування фактів безвісного зникнення осіб.

Відомо, що дослідження правового регулювання діяльності органів, які провадять розшук безвісно зниклих осіб, його формування й генеза в

процесі державотворення та розвитку правової системи України неможливе без урахування теоретичних основ цієї діяльності. Відтак для визначення актуальних напрямів наукової розвідки у цій сфері мають значення не лише наукові праці сучасного періоду. Пошук і вивчення наукових результатів дослідження загальної проблеми дореволюційною юриспруденцією створює повноцінну основу для окреслення основних етапів розвитку правничої думки щодо розв'язуваної проблеми. Тому на підставі *історичного критерію* (тут і далі – курсив авт.) нами виділяється окрема група джерел наукової інформації – праці дореволюційних учених.

У XIX ст. юридичний термін «безвісна відсутність» означав відлучку особи з місця її проживання, що триває довгий час без одержання будь-ким звісток про місце його перебування [6, с. 238–239]. Виділяючи елемент невизначеності (невідомості) у правовому змісті безвісної відсутності особи, М. Брун, писав: «Людина зникла без вісті, вона може й живе де-небудь, але де – ніхто не знає [7, с. 4].

У 1864 році інститут безвісної відсутності запроваджено положеннями Книги четвертої «Судочинство охоронювальне» Устава цивільного судочинства Російської імперії (статті 1451–1458). Початково він отримав реалізацію лише в межах цивільного-правових (майнових) відносин. Передусім через те, що «... вибуваючи зі складу громадянського суспільства без такого, скажімо, урочистого акту як смерть, вона [зникла без вісті особа] залишає інших людей пов'язаними із нею сімейними або майновими відносинами» [7, с. 4]. У подальшому проблеми застосування цього правового інституту, що розвивався в межах цивільного права, зумовили активізацію його досліджень у площині науки юридичного процесу. Науковий інтерес посилювався потребою законодавчої регламентації встановлення юридич-

ного стану безвісної відсутності. У коментарі до вказаного розділу Устава цивільного судочинства зазначалося, що «... цивільні закони з належною точністю визначають наслідки безвісної відсутності, але правил посвідчення в ній немає ані в цих законах, ані в судочинстві цивільному та кримінальному [8, с. 688–689].

Водночас факти безвісного зникнення осіб, в яких вбачались ознаки злочину, були предметом діяльності в кримінальному судочинстві. На нашу думку таке повідомлення могло слугувати повноцінним приводом для початку дізнання, яке за певних умов, зокрема «... вишукування даних, що засвідчують дійсність злочину» [9, с. 374], містило достатні підстави для початку розслідування. Не зважаючи на те, що заява про факт безвісного зникнення особи у ст. 297 Устава кримінального судочинства Російської імперії (УКС) не зазначалася як законний привід для початку попереднього слідства [10, с. 133].

Проведення з виявлення та дослідження злочинів (дізнання) складалося з таких частин: 1) первітні вишукування (*рос.* – *первоначальные изыскания*), що провадяться поліцією для виявлення справедливості або несправедливості чуток і відомостей про злочин, які до неї дійшли, або про такі події, щодо яких без розшуків не можна визначити, міститься чи не міститься в них злочин (дізнання подій); 2) розгляд дізнання, від якого залежить призначення слідства (обвинувальною владою чи судом) (ст. 249 УКС)

Якщо спершу про подію, яка містить ознаки злочину стало відомо поліції, то вона починає первітні вишукування та зобов'язана не пізніше доби повідомити про це судовому слідчому й прокурору (ст. 250 УКС) і одночасно зібрати всі необхідні відомості за допомогою розшуків, зокрема шляхом словесного опитування і негласного спостере-

ження, не проводячи обшуків чи виїмок (ст. 254 УКС).

Аналіз законодавчого регулювання діяльності дізнання у кримінальному процесі того часу свідчить, що її обвинувальна складова, спрямована на розкриття істини в кожній справі, превалювала над діяльністю з охорони законів (прав особи) у кримінальному провадженні, особливо в питаннях проведення поліцейських розшуків (*дізнання*). Тому розшуки стосовно безвісно зниклих осіб здійснювалися поліцією за наступною логічною схемою: від з'ясування причин і обставин, за яких особа зникла безвісти, встановлення її місцезнаходження до виявлення ознак події, яка містить ознаки злочину, тобто «від розшуку – до злочину».

На нашу думку, причинами формування вказаного підходу до визначення змісту поліцейських розшуків безвісно зниклих осіб були дві обставини. По-перше, специфічний, переважно таємний характер дізнання подій, які провадились поліцією методами негласного розслідування, таємного вивідування тощо. По-друге, фактичною відсутністю правового регулювання, адже методи, заходи, способи та прийоми, які застосовувались поліцією під час розшукової діяльності, законом не визначались.

Перша обставина пояснюється тим фактом, що в тогочасній літературі з кримінального процесу з'явилися теоретичні міркування щодо місця та ролі поліцейського дізнання подій, пов'язаного із виявленням і розкриттям злочинів. Оскільки воно здійснювалося прийомами й засобами поліцейського розшуку, вчені – процесуалісти намагалися розібратися в співвідношенні понять «дізнання» й «розшук».

Наприклад, А. О. Квачевський розрізняв дізнання в широкому та вузькому значенні. Широким змістом охоплювалося все попереднє провадження у кримінальній справі, враховуючи поліцейські розшуки, які спрямовані на виявлення та фік-

сацію прихованих, таємних слідів і встановлення особи злочинця. У вузькому значенні дізнання події полягало лише «у виявленні чинами поліції справедливості або несправедливості чуток і відомостей про злочин, які до них дійшли, або про такі події, щодо яких без поліцейських розшуків не можна визначити, міститься чи не міститься в них злочин [11, с. 58–59].

На цих же позиціях знаходився В. К. Случевський, котрий з урахуванням ролі розшукової діяльності в процесі дізнання, вважав, що метою дізнання є лише виявлення злочинного характеру події, а подальші дії із розшукування та викриття злочинця є завданнями судового слідчого. Дізнання, на його думку, зводилося по суті лише до поліцейських розшуків (*оперативно-розшукової діяльності*) [12, с. 107]. Відтак, у сучасному розумінні поліцейські розшуки у формі дізнання події – це оперативно-розшукова діяльність, яка спрямована на виявлення події злочину або ознак злочинного характеру діяння, про яке поліцією отримано певні відомості.

Друга обставина пов'язується нами з відсутністю правової регламентації переліку заходів і прийомів дізнання події, які застосовувались поліцією в процесі провадження «первітного вишукування», «негласного розслідування» і «таємного вивідування». Як уважав І. Я. Фойницький, причина полягала в тому, що порядок і спосіб дій поліції щодо провадження дізнання «... закон уникає регламентувати з точністю, обмежуючись вказівкою вищих заходів, для того саме, щоб не стискувати поліцію в діяльності, яка вимагає швидкості й доцільності відповідно обставинам, що змінюються [9, с. 379–380].

Один із керівників поліцейського відомства В. Мордухай-Болотський писав: «Якщо вникнути серйозно у вимогу закону, то, безсумнівно, поліцейські чини, котрі бажають приносити користь розсліду-

ванню, зрозуміють, що негласність при дізнанні складає найнеобхіднішу умову, ступінь же гласності, зрозуміло, цілком залежить від досвідченості й мистецтва того, хто провадить дізнання» (*Цит. за:* [13, с. 61]).

Цілком імовірно, що такий підхід був обумовлений вимогам часу та «... відповідав ідеї дізнання як інституту поліцейського права, що активно розроблявся в ХІХ ст.» [14, с. 85].

У той час оперативно-розшукову діяльність за фактами, пов'язаними із безвісним зникненням особи, в порядку проведення дізнання подій фактично здійснювала загальна поліція. Спеціально створеного з цією метою органу не існувало [15, с. 250].

Сучасними істориками зазначається, що поліція до початку ХХ століття була складною організацією без єдиної та чіткої законодавчої основи. Правову регламентацію її діяльності характеризувала безліч недоліків. Основними й самими серйозними з них були такі: поліцейська справа регулювалася великою кількістю виданих у різні часи, не завжди погоджених між собою узаконоень і розпоряджень; функції, компетенція поліції та обов'язки поліцейських чинів не являли системи, а були механічною сумою законоположень, які ухвалювались протягом сторіччя та у багатьох випадках вже застаріли; багато законів, які ледве вийшли з-під пера законодавця, вже не відповідали вимогам часу [16, с. 87–88]. Проте, одним з основних керівних документів, якими регламентувались обов'язки поліції у сфері протидії злочинності, був Устав про попередження і припинення злочинів 1876 року [17].

Відтак, організація роботи поліції за фактами безвісної відсутності проводилася в межах дізнання події, пов'язаної із перевіркою факту зникнення громадянина без вісті та судового розслідування злочинів проти особи.

Для поліпшення розшукової справи в другій половині ХІХ в. бу-

ло створено загально-кримінальну сискну поліцію. Початок організації такого апарата було покладено в Санкт-Петербурзі та Києві [18, с. 58]. У 1866 р. обер-поліцмейстер Ф. Ф. Трепов репрезентував імператорові Олександрові II службову записку, в якій повідомлялося: «Істотну прогалину в установі столичної поліції утворює відсутність особливої частини зі спеціальною метою провадження пошукувань і розвідок для розкриття злочинів. Обов'язки ці лежать на чинах зовнішньої поліції, які, несучи на собі всю вагу поліцейської служби, не мають ані засобів, ані можливості діяти з успіхом у зазначеному відношенні. Для усунення цього недоліку пропонується заснувати сискну поліцію». У цьому ж році було створено сискне відділення поліції, однак документального свідчення про його організаційне впорядкування досі не віднайдено [19, с. 16].

На початку XX ст. Закон від 6 липня 1908 р. № 82 «Про організацію сискної частини» [20, с. 423–424] визначив лише в загальних рисах організаційний устрій, штати, порядок формування, фінансування та взаємодії сискних відділень [21, с. 7]. Тому, на його розвиток і з метою чіткішого виконання вищевказаного закону Міністром внутрішніх справ П. А. Столипіним 9 серпня 1910 р. було видано «Інструкцію чинам сискних відділень», якою визначалися устрій, діловодство та напрями діяльності сискної поліції. Вона чітко формулювала завдання даних апаратів, визначала їхню структуру і принципи роботи [22, с. 43].

У літературі сучасними дослідниками історії поліцейських органів справедливо вказується, що сискна поліція (*карний розшук*) склалася як самостійна відособлена структура в системі правоохоронних органів [23, с. 16–17].

Основним методом діяльності, відповідно до Інструкції, визнавалось зовнішнє спостереження й використання негласних співробітників

(агентів). Чини сискної поліції наділялися широкими повноваженнями, при розслідуванні вони могли діяти гласно і негласно, а для створення більшої безпеки та боротьби зі злочинністю повинні були прагнути до об'єднання зі співробітниками загальної поліції на взаємній основі. Про всі проведені первітні вишукування начальник сискного відділення був зобов'язаний повідомити окружного прокурора. У свою чергу, поліцейські наглядачі й городові сискних відділень могли одержати доручення безпосередньо від чина прокурорського нагляду, однак при виконанні такого завдання були зобов'язані повідомити свого безпосереднього начальника [20, с. 539–552].

На початку XX в. вийшов ряд наукових праць, присвячених винятково історії поліцейського відомства. Наприклад, в 1913 р. опублікована робота Є. Белецького та П. Руткевича «Утворення і розвиток поліцейських установ у Росії. Історичний нарис» [24]. У цій книзі, на основі широкого законодавчого матеріалу, авторами докладно досліджені організаційні трансформації поліцейського відомства, особливості організації й діяльності сискної частини. Однак організація і тактика розшуку безвісно відсутніх указаними авторами не була висвітлена.

На підставі викладеного можна стверджувати, що в період з середини XIX до початку XX століття розшук безвісно відсутніх громадян (*у сучасному розумінні – встановлення місцезнаходження безвісно відсутньої особи*), як такий не провадився.

Вивчення нормативно-правових і інших матеріалів, якими характеризуються поліцейські розшуки, показало, що цей напрям оперативно-розшукової діяльності не входив до завдань чинів сискної поліції. Зокрема, зниклі безвісти не згадуються серед осіб, щодо яких провадилися поліцейські розшуки, хоча вже існувала ґрунтовно розроблена класифікація злочинців, щодо яких провадився розшук.

На початку ХХ ст. остаточно утворена єдина загальнодержавна система органів карного розшуку, якою охоплювалася діяльність поліції з розшуку безвісно зниклих осіб. Оперативно-розшукова діяльність цих органів була спрямована на виконання завдань кримінального судочинства та здійснювалась у межах

дизнання події, пов'язаного із перевіркою факту зникнення громадянина без вісті за кримінальних обставин. Ця перевірка провадилася з метою виявлення злочинного характеру події, пов'язаної з безвісним зникненням особи, та встановлення ознак вірогідного злочину, який міг бути скоєний щодо неї.

Список використаних джерел

1. *Букейханов П. Е.* Розыск пропавших без вести. Тактика, стратегия, методы поиска совершеннолетних лиц, пропавших без вести при некриминальных обстоятельствах : научн.-практ. пособ. / П. Е. Букейханов. – М. : Экзамен, 2006. – 253 с.
2. *Дубягин Ю. П.* Проблемы розыска без вести пропавших / Ю. П. Дубягин, О. П. Дубягина. – М. : Юрилитинформ, 2003. – 240 с.
3. *Криміналістичне забезпечення розшуку безвісно відсутніх осіб* : посіб. / Іщенко А. В., Шевченко А. С. ; За заг. ред. І. П. Красюка. – К.: РВБ МВС України, 2005. – 146 с.
4. *Цильвик В. П.* Правовое и организационно-тактические проблемы розыска пропавших без вести лиц. По матер. Украинской ССР : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. П. Цильвик. – К., 1987. – 25 с.
5. *Козьяков Р. С.* Розслідування фактів безвісного зникнення особи: методологія історіографічного аналізу / Р. С. Козьяков // Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку : мат. міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 21–22 серпня 2015 року. – Запоріжжя : Істина, 2015. – С. 92–96.
6. *Энциклопедический словарь* : в 41 т. / Издат. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; под ред. И. Е. Андреевского [и др.]. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890–1907. – Т. 3 (5): Банки – Бергер. – 1891. – 480 с.
7. *Брун М.* Коллизии разноместных законов о безвестном отсутствии / М. Брун // Отд. оттиск из журнала «Юридический вестник», 1914. – Кн. V (I). – М.: Тип. Г. Лиснера и Д. Совко, 1914. – Препринт. – 30 с.
8. *Судебные уставы 20 ноября 1864 года*, с изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные Государственной канцелярией [Електронний ресурс]. – Ч. 1: Устав гражданского судопроизводства, дополненный законоположением 1866 года об охранительном судопроизводстве. – Санкт-Петербург, 1866. – 690 с. – Режим доступа: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/115/736.html>. – Заголовок з екрану.
9. *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – Репринт 3-го изд. СПб., 1910 – Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / Общ. ред., послес., прим. и кратк. биогр. свед. А. В. Смирнова. – СПб.: Альфа, 1996. – Т. 2. – 400 с.
10. *Судебные Уставы 20 ноября 1864 г.*, с изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные Государственной канцелярией. / 2-ое доп. изд. – Часть вторая. – СПб.: Тип. Второго отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1867. – 523 с.
11. *Квачевский А.* Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по судебным уставам 1864 года: О предварительном следствии. Теоретическое и практическое руководство. Ч. 3: Вып. 1-2 / Сост.: Квачевский А. – С.-Пб. : Тип. Ф. С. Сущинского, 1869. – 650 с.
12. *Случевский В.* Учебник русского уголовного процесса. Судостройство – судопроизводство. Изд. 4-е, доп. и испр. / В. Случевский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – 683 с.

13. Власов В. И. Организация розыска преступников в России в IX-XX веках (историко-правовое исследование): Монография. В 2-х частях. / Власов В. И., Гончаров Н. Ф. – Домодедово: РИПК работников МВД России, 1997. – Ч.1. – 145 с.

14. Луговик В. Ф. Проблемы процедурно-процессуального обеспечения оперативно-розыскной деятельности / В. Ф. Луговик // Полицейское право. – 2005. – № 3. – С. 83–88.

15. Поппе К. О дознаниях, производимых полицией и порядок их рассмотрения / К. Поппе // Журнал министерства юстиции. – 1861. – Т.10. – Часть неофициальная II. – С. 249–256.

16. Жинджикашвили Д. И. Министерство внутренних дел царской России в период империализма / Д. И. Жинджикашвили. – Омск [б. и.], 1974. – 127 с.

17. Устав о предупреждении и пресечении преступлений 1876 года // Свод законов Российской Империи. – Т. XIV. – С. 123–187.

18. Власов В. И. История розыскного процесса в России: (Законодательство и практика) / В. И. Власов, Н. Ф. Гончаров ; Респ. ин-т повыш. квалиф. раб-ков МВД РФ. – Домодедово : [б. и.], 1997. – 101 с.

19. Макаричев М. В. Политический и уголовный сыск России в конце XIX – начале XX века (по материалам Нижегородской губернии) : автореф. дис. ... канд. историч. наук : 07.00.02 - отечественная история / М. В. Макаричев ; Нижегород. гос. ун-т. – Саранск, 2003. – 24 с.

20. Чисников В. М. Сисна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження: у 2-х кн. Кн.1. Документи і матеріали : навч. посіб. / В. М. Чисников. – К.: НікаНова, 2011. – 939 с.

21. Чисников В. Н. Закон «Об организации сыскной части» (1908 г.): предпосылки, содержание, значение / В. Н. Чисников // Оперативник (сыщик). – 2008. – № 3 (16). – С. 3–7.

22. История правовых основ органов внутренних дел : учеб. пособ. / Сост. В. А. Лысенко, К. В. Буняева, Э. В. Богмацера. – Белгород: ООНИиРИД БелЮИ МВД России, 2009. – 74 с.

23. Елинский В. И. Становление и развитие уголовного сыска в России (X – начало XX вв.) / В. И. Елинский, Б. М. Исаков. – М.: БЕК, 1998. – 296 с.

24. Белецкий С. Исторический опыт образования и развития полицейских учреждений в России / Белецкий С., Руткевич П. – СПб. : Типография МВД, 1913. – 369 с.

Козьяков Р. С. Історіографія розвитку наукової думки щодо розшуку безвісно відсутніх осіб (середина XIX – початок XX ст.)

У статті висвітлюються основні етапи розвитку наукової думки щодо правового регулювання та організації розшуку безвісно відсутніх осіб в період з середини XIX до початку XX століття. Зроблено висновок, що робота поліції за інформацією про такими випадками проводилася в межах дізнання події, пов'язаної із перевіркою факту зникнення громадянина без вісті та досудового розслідування злочинів проти особи.

Ключові слова: історія, джерельна база, дізнання, розшук, безвісне зникнення особи.

Козьяков Р. С. Историография развития научной мысли о розыске безвестно отсутствующих лиц (середина XIX – начало XX ст.)

В статье освещаются основные этапы развития научной мысли о правовом регулировании и организации розыска безвестно отсутствующих лиц в период с середи-

ны XIX до начала XX столетия. Сделан вывод, что работа полиции по информации о таких случаях производилась в пределах дознания события, связанного с проверкой факта исчезновения гражданина без вести и досудебного расследования преступлений против личности.

Ключевые слова: история, источниковая база, дознание, розыск, безвестное исчезновение лица.

Koziakov R. Historiography of scientific thought on searching of missing persons (middle XIX - early XX century)

The article highlights the main stages of the development of scientific thought on the legal regulation and organization of search and missing persons from the middle XIX to the early XX century. It is concluded that the work of police on information on such cases was made within the inquiry of events associated with checking the disappearance of missing persons and the pre-trial investigation of crimes against the person.

Key words: history, source base, inquiry, search, disappearances of persons.